

Recensioner/Reviews

Steven Koblik

"Om vi teg, skulle stenarna ropa": Sverige och judeproblemet 1933-1945. Stockholm: Norstedts Förlag 1987.

"Det är ingen tvekan om att detta förmodligen är det största och mest fruktansvärda brott som någonsin begåtts i världshistorien och det har utförts med vetenskapliga metoder av så kallade civiliserade människor i en stor nations namn." Denna Winston Churchills bedömning från 1944 av Nazitysklands massmord på sex millioner europeiska judar, står i välgörande bjärt kontrast till den franske ultrakonservative ledaren Jean-Marie Le Pens nyligen uttalande uppfattning att händelsen endast skulle ha utgjort en parentes i världshistorien. Nu är det dessvärre djupt tragiskt att åsikter liknande Le Pens inte är alldeles ovanliga bland vissa politiskt inflytelserika krafter idag. De tycks även ha vunnit en viss spridning inom historikerfacket i Västtyskland, där flera ledande konservativa historiker gör sitt bästa för att försöka tona ner nazismens illgärningar. Det finns således alldeles uppenbart ett fortsatt behov av att hålla kunskapen om denna nazistiska politik levande så att det aldrig ges någon möjlighet att glömma bort den.

När man som historiker försöker förklara hur det nazistiska massutrotningsprogrammet överhuvudtaget kunde vara möjligt, räcker det dock inte med att se på problemet som enbart ett verk av de egentliga förövarna. Man kan i sammanhanget också tala om en slags *passiv delaktighet* från många av de demokratiska staterna i världen genom de olika immigrationsrestriktioner som infördes för att stänga ute de

förföljda judarna. Denna passiva delaktighet måste också vägas in i analysen, vilket är ett faktum som speciellt uppmärksammats av historiker under de två senaste decennierna. Ett flertal studier som koncentrerat sig på agerandet av dessa "bredvidstående" har publicerats under denna tid.¹

När det gäller Sveriges roll som "bredvidstående", har historikern Hans Lindberg skrivit en inträngande studie, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936-1941* (1973), som i stor utsträckning just koncentrerar sig på den svenska mottagningspolitiken gentemot de judiska flyktingarna. Dessvärre tvingas Lindberg sätta punkt för sin framställning redan vid 1941, året innan den beryktade konferensen i Wannsee där representanter för SS och berörda tyska ministerier lade sista handen vid en organiserad massutrotningskampanj mot judarna. Det skulle komma att dröja ända till 1987 innan det svenska agerandet under resten av naziperioden blev behandlat. Steven Kobliks senaste bok *"Om vi teg, skulle stenarna ropa": Sverige och judeproblemet 1933-1945* (Stockholm: Norstedts Förlag 1987), är nämligen det första försöket som gjorts från historikerhåll att ta ett samlat grepp på den svenska reaktionen inför den nazistiska judepolitiken under hela perioden 1933-1945. Anmärkningsvärt nog har detta försök gjorts av en amerikansk forskare, verksam som historieprofessor i Kalifornien. Koblik är emellertid väl förtrogen med svensk historia som han tidigare skildrat i ett flertal verk.

Kobliks studie, som är planerad att komma ut även på engelska under 1987 med titeln *The Stones Cry Out* (Holocaust Press), har en något speciell disposition, vilket sannolikt har att göra med att författaren primärt va-

rit intresserad av att direkt knyta an till den internationella "Holocaust"-forskningen. Han har därmed kanske ursprungligen haft en icke-svensk målgrupp i tankarna. Av bokens totalt 273 sidor upptas nämligen ett hundratal sidor av en relativt omfattande dokumentsamling, och författarens motivering till att ett så pass stort utrymme av boken ägnas denna är att "det är mycket svårt för studenter och forskare från andra länder som är intresserade av utrotningen, att utnyttja svenska dokument". Han säger också att han medvetet disponerat studien utifrån antagandet att de flesta av dess läsare inte är närmare bekanta med Sveriges historia under tidsperioden. Detta har inneburit att bokens första kapitel—ett femtiotal sidor—ägnats en brett upplagd genomgång av svensk politisk historia under trettioalet och under krigsåren. De återstående fyra kapitlen ägnas sedan i tur och ordning åt den svenska regeringspolitiken gentemot judarna under åren 1933–1945, reaktionen från ett par centrala aktörer inom svenska kyrkan, ärkebiskop Erling Eidem och Svenska Israelmissionen, en detaljerad fallstudie av Bernadotteaktionen 1945 samt slutligen en diskussion av frågan om mer kunde ha gjorts från svensk sida gentemot judarna och varför i så fall detta inte gjordes.

Det förtjänar att påpekas att författaren i anslutning till diskussionen i sista kapitlet speciellt poängterar att han inte ser något värde i att enbart peka ut enskilda människor eller någon enskild stat och påstå att "ni kunde ha gjort mera". Syftet med boken sägs istället vara att försöka "förstå hur dessa hemska händelser kunde få äga rum; och att när vi förstår det vara fast beslutna att någonting liknande aldrig får inträffa igen".

En genomgående—och övertygande—tes författaren driver, är att det funnits ett nära samband mellan svenska humanitära insatser för att bistå judarna och krassa realpolitiska överväganden. De insatser som gjordes från den svenska regeringens sida baserades alltså inte enbart på "humanitära avsikter", i meningen att de uteslutande skulle ha grundats på offrens behov. I själva verket, säger författaren, var dessa insikter också ett uttryck för en genomtänkt politik, vars syfte var att bidra till Sveriges säkerhet och ekonomiska

mål. En central poäng i boken är nämligen att nivån på de "humanitära insatserna" höjdes markant allteftersom kriget fortgick. Det är författarens uppfattning att den svenska regeringen mot slutet av 1942 och början av 1943 insåg att landet måste börja förbereda sin efterkrigsstrategi till en värld dominerad av USA. Uppgiften för den svenska utrikespolitiken under de sista krigsåren blev därför att försöka skapa en motvikt till den tidigare samarbetsvilliga svenska politiken gentemot Tyskland. De olika svenska aktioner som gjordes för judarna kom således i stor utsträckning att legitimeras av utrikesdepartementets föreställning om att sådan hjälp skulle vara till förmån för attityderna till Sverige i både USA och England.

Till de svenska aktioner som diskuteras i boken hör bl.a. Bernadotteaktionen, som förde nästan 21.000 internerade från tyska läger i säkerhet i Sverige under själva slutminuterna av kriget. Denna kanske mest kända svenska räddningsaktion under kriget ägnas en detaljerad granskning i ett särskilt kapitel, där Koblik bl.a. hävdar att det från utrikesdepartementets sida aldrig var tal om någon aktion enbart för judar. Den var tänkt som en räddningsaktion för skandinaver, oavsett religiös tillhörighet. Av de 21.000 räddade uppskattas ca 6.500 ha varit judar, vilket dock är en mycket osäker siffra då Sverige slutade registrera flyktingar efter religiös tillhörighet 1943 och vi på det sättet alltså inte har någon officiell statistik att tillgå.

En annan aktion som diskuteras är när Sverige i oktober 1943 kunde bereda en fristad åt omkring 7.300 av de 8.000 danska judar som skulle transporteras till de nazistiska utrotningslägren. Detta var en aktion som blev ordentligt uppmärksam i t.ex. USA, där *New York Times* och andra stora amerikanska tidningar hade stort uppslagna annonser från judiska organisationer som framhöll att Sverige i detta fallet totalt hade krossat myten att "ingenting kunde göras" för att rädda judarna undan nazismens fasor. Ett stort massmöte arrangerades också i Carnegie Hall i New York som en hyllning till den storartade aktionen.

Raoul Wallenbergs arbete för att rädda omkring 20.000 av de ungerska judarna med hjälp av svenska skyddspass under det andra

halvåret av 1944—fram till hans arrestering av de ryska trupperna i januari 1945—ägnas också en intressant diskussion. När det gäller Wallenbergs placering vid den svenska legationen i Budapest—dit han anlände i juli 1944—var den emellertid inte enbart ett resultat av ansträngningar från svensk sida. En central roll härvidlag spelade också den amerikanska organisationen War Refugee Board som hade grundats av president Roosevelt i januari 1944.

När författaren i kapitel 2 tar till sin uppgift att undersöka den svenska officiella reaktionen på judeförföljelsen under naziperioden, dvs. med tyngdpunkten förlagd till regeringspolitiken, gör han en kronologisk indelning av denna period i fyra delperioder: 1933–38, 1938–39, 1939–42 och 1942–45.

Kännetecknande för den första delperioden är, enligt författaren, att "det judiska problemet"—som det uttrycktes i svenska dokument efter 1933—inte direkt berörde Sverige och svenska institutioner. Judiska flyktingar försökte inte i någon större omfattning emigrera till Sverige under denna period, varför regeringen i stor utsträckning kunde hålla problemet med Tysklands antisemitiska politik på sparlåga. Det är intressant att notera i denna tidiga reaktion, att då traditionellt "protyska överklassgrupper"—dit författaren bl.a. räknar kung Gustav V, litteraturprofessorn Fredrik Böök, forskningsresanden Sven Hedin och ärkebiskopen Erling Eidem—protesterade mot Hitlers antisemitiska politik, var det inte så mycket antisemitismen som sådan man vände sig emot, utan att Hitler gjorde den till en så framträdande del av sitt regeringsprogram. På det sättet kunde den nämligen antas skada Tysklands goda rykte utomlands.

Med Tysklands annektering av Österrike i mars 1938 inträder den andra delperioden, som författaren menar karakteriseras av ett ökat judiskt tryck för att få komma till Sverige. De olika antisemitiska lagar som under femårsperioden 1933–1938 successivt hade införts i Tyskland, började nu omedelbart tillämpas på Österrikes nära 200.000 judar och tvingade dessa att försöka lämna landet. Det var i detta sammanhang som Sverige och Schweiz yrkade på att de tyska myndigheterna på något sätt skulle stämpla in judisk tillhörighet i pas-

sen, och dessa i sin tur svarade med att införa det beryktade "J-passet". På så sätt kunde passkontrollen i de båda länderna på ett enkelt sätt ingripa för att hindra judarna att komma in i landet. Denna svenska politik har i och för sig tidigare redovisats i detalj av Hans Lindberg, men förtjänar icke desto mindre att lyftas fram igen. Det synes fortfarande—atminstone bland en bredare allmänhet—vara ett relativt ouppmärksammat kapitel i svensk flyktingpolitik under denna tid.

Koblik lyfter också fram och illustrerar det ovan tidigare redovisade förhållandet att denna restriktiva politik gentemot de judiska flyktingarna även hade ett omfattande stöd från olika grupper inom Sverige. De svenska läkarnas begäran om skydd mot import av judiska kolleger, och det omskrivna studentmötet i Uppsala som krävde att regeringen höll judar borta från landet, är händelser som ständigt förtjänar att hållas aktuella även om de naturligtvis inte var några isolerade svenska fenomen. Liknande företeelser i alla de demokratiska staterna vid den här tiden är väl dokumenterade i den internationella forskningen.

Det finns flera orsaker till detta utbredda stöd åt restriktiva åtgärder gentemot judiska flyktingar. Ett relativt kärvt arbetsmarknads-läge spelade naturligtvis in, tillsammans med en i många stycken djupt inrotad aversion mot alla slags utlännningar. Ytterligare en väsentlig faktor var rädslan för att en stor mängd judiska flyktingar skulle öka på en redan utbredd antisemitism i landet.

Denna sistnämnda farhåga, tillsammans med det faktum att den judiska kolonin i Sverige hade ett ekonomiskt ansvar för judar som sökte uppehållstillstånd i landet, ligger också, enligt författaren, bakom att även flera av de ledande judiska grupperna understödde en synnerligen restriktiv invandringspolitik för judiska flyktingar. Den judiska Stockholmsförsamlingens flyktingkommitté, under ordförandeskap av bokhandlare Gunnar Josephson—vilken av regeringen uppfattades vara den officiella "judiska ståndpunkten"—framförde t.ex. aldrig några egentliga krav på en ökning av antalet judar som skulle få inresetillstånd, vilket av regeringen också togs till intäkt för att dess restriktiva politik var korrekt. De judiska grup-

per som talade för en generösare politik gjorde inget större intryck på regeringen.

Rädslan att förstärka en redan utbredd antisemitism genom att ta emot för många judiska flyktingar, är inte heller någonting som vare sig var unikt för situationen i Sverige eller unikt för reaktionen bland judiska grupper. Det är klart dokumenterat av bl.a. den amerikanske historikern David Wyman i *Paper Walls* (1968), att detta också var ett framträdande drag bland många av de icke-judiska frivilligorganisationer som arbetade med flyktingar i USA. Dessa mot judar och flyktingar positivt inställda organisationer, gjorde allt de kunde för att få massmedia att tona ned publiciteten kring den judiska aspekten på flyktingproblemet, för att just undvika att provocera den antisemitiska opinionen.

Koblik ger också en del intressanta—och skrämmande—exempel på att antisemitism även förekom i svenska regeringskretsar vid denna tid. Justitieministern och professorn i rätts historia, bondeförbundaren K.G. Westman, angav t.ex. i sin dagbok en förklaring av följande ordalydelse till Torgny Segerstedts "osvenska" uppträdande att inte upphöra med sin kritik av Hitlertyskland trots påtryckningar från den svenska regeringen: "Hans judiska älskarinna har undanträngt hans själ och ersatt den med en judesjäl." Ett annat exempel på Westmans antisemitism är att han vid ett tillfälle gav uttryck åt sin kritik av den svenska utrikespolitiken genom att skjuta skulden för den på kabinettssekreteraren i utrikesdepartementet Erik Bohemans "judiska blod"—Boheman hade en morförälder som var judisk!

Den tredje delperioden, åren 1939–1942, avverkar författaren relativt summariskt. Under denna period avtog judiska visumansökningar till Sverige i samband med att krigsutbrottet i september gjorde det allt svårare för judarna att kunna lämna Tyskland och tysk-ockuperade områden. Utmärkande för perioden är, enligt författaren, den allt överskuggande svenska rädslan att bli indraget i kriget, isynnerhet efter den tyska ockupationen av Danmark och Norge under våren 1940. Påtryckningar från tyskt håll att Sverige skulle visa större sympati för Tyskland pågick på hög nivå, och den svenske ambassadören i Berlin,

Arvid Richert, framhöll också att Sverige borde ta större hänsyn till tyska känslor. Det var bl.a. den svenska pressens påstådda fiendlighet mot Tyskland som var en konstant källa till irritation.

Den fjärde och sista delperioden, 1942–1945, är den period som ägnas mest uppmärksamhet i studien eftersom det framförallt är här som författaren bidrar med helt nya forskningsresultat. Den 20 januari 1942 samlades 14 representanter för SS och berörda tyska ministerier i en villa i Wannsee under ordförandeskap av Reinhard Heydrich för att samordna insatserna inför "den slutgiltiga lösningen av judefrågan". En central frågeställning som därvid sysselsatt den internationella "Holocaust"-forskningen, är när denna organiserade massutrotning blev känd för omvärlden och vilka åtgärder som vidtogs från olika stater för att sprida kännedom om de ofattbara grymheterna. Detta är även något av en huvudfråga i Kobliks granskning av svenskt agerande.

Koblik kan visa att de första rapporterna från svenska diplomatiska källor om den nya politiken kom redan den tredje veckan i augusti 1942, och han hävdar med bestämdhet att det åtminstone från och med september 1942 inte kan ha funnits några som helst tvivel inom UD om att Tyskland hade påbörjat en regelrätt utrotningspolitik. Men inte en enda gång under kriget informerade regeringen svenska befolkningen om vad som försiggick. När reportage började uppträda i svenska tidningar under 1942 och framåt, varken bekräftades eller förnekades dessa berättelser av den svenska regeringen. Istället gick man från regeringens sida—och speciellt då från UD—systematiskt in för att dölja nyheten om utrotningskampanjen med det huvudsakliga syftet att inte störa relationerna med Tyskland. När den polska exilregeringen i London t.ex. lät publicera en bok på engelska om de tyska skändligheterna—vilket var den första informationen från något officiellt håll om vad som höll på att hända—beslagtogs den svenska översättningen av boken av den svenska "censurmyndigheten" Informationsstyrelsen.

Den kanske allra viktigaste svenska diplomatrapporten om vad som var i görningen som Koblik lyfter fram, kom från en ung svensk

diplomat, Göran von Otter. Den 22 augusti 1942 hade denne av en slump träffat en tysk SS-officer, Kurt Gerstein, som var ansvarig för transporten av giftgas till förintelselägren. Under fem timmar berättade Gerstein för von Otter allt han visste om utrotningskampanjen, varefter detta inrapporterades av von Otter till den svenska beskickningen i Berlin. Det centrala med denna rapport var att den dels härrörde från en direkt berörd SS-man, dels kom från icke-judiskt håll. Det är nämligen tidigare känt inom forskningen att sekreteraren för World Jewish Congress i Genève, Gerhard Riegner, redan den 8 augusti 1942 inrapporterade uppgifter om den tyska massutrotningen till den amerikanske vicekonsuln i Schweiz—uppgifter som han hade fått från en tysk afärsman som rest runt i Polen. Liknande uppgifter förekom också på ett tidigt stadium i den judiska pressen i USA. Problemet var emellertid att trovärdigheten av dessa rapporter sattes i fråga genom att de huvudsakligen härrörde från judiska källor. Det hade därför varit av yttersta vikt att den svenska informationen hade blivit spridd.

Koblik hävdar i boken att amerikanska tidningar gärna citerade svenska reportage om situationen i det tyskockuperade Europa, då dessa betraktades som mera tillförlitliga än uppgifter som kom från Washington eller London. Det fanns nämligen ingen större anledning att misstänka det neutrala Sverige för att sprida lögnen om vad tyskarna hade för sig. Informationen från Sverige skulle därför ha blivit en stor nyhet i USA, vilket sannolikt skulle ha gjort det svårare för det amerikanska utrikesdepartementet att—vilket är klart dokumenterat att man faktiskt gjorde—bromsa insatser för de europeiska judarna. Om man dessutom tar i betraktande att det amerikanska utrikesdepartementet försökte hemlighålla Riegners tidigare nämnda rapport, och faktiskt inte bekräftade riktigheten av den förrän i november 1942, skulle den svenska informationen från augusti ha varit särskilt värdefull.

En annan aspekt av trovärdighetsfrågan hör samman med problemet för människor att på ett djupare plan förstå själva omfattningen av vad tyskarna höll på med. Koblik hävdar att det finns ett överväldigande material i utri-

kesdepartementets arkiv som visar att även sedan enskilda tjänstemän i utrikesdepartementet hade förvissat sig om att informationen var pålitlig, var det ett långt steg till att också *förstå* vad fakta innebar. Detta var ett problem som naturligtvis inte heller var begränsat till Sverige, och det är det som gör frågan så oerhört viktig: ju mer och pålitlig information som hade offentliggjorts om "den slutgiltiga lösningen", ju troligare är det att de "bredvidstående" länderna skulle ha fört en annan politik än den man faktiskt gjorde.

Det är också viktigt att ställa frågan hur en utökad information skulle ha påverkat judarna själva, både i Tyskland och i de av Tyskland ockuperade staterna. En stor mängd litteratur har i likhet med Lucy Dawidowicz i *The War against the Jews 1933-1945* (1975) försökt att just besvara frågan hur det egentligen var möjligt att ett helt folk *lät sig* utrotas utan ett mera organiserat motstånd. Det är ingen tvekan om att det fanns en utbredd ryktesflora om vad som var i görningen redan i inledningskedet av massutrotningen. Men så länge ingen officiellt bekräftad information nådde ut i någon större skala, fanns det fortfarande möjligheten för judarna att hoppas på att ryktet var överdrivet. Koblik citerar i sammanhanget Rudolf Vrba, en ung slovakisk jude som lyckades fly från Auschwitz och som i april 1944 försåg västmakterna med en detaljerad redogörelse av vad som försiggick där. Flera årtionden efter kriget sade denne: "Skulle någon få mig levande till Auschwitz om jag kände till det här? Skulle tusentals arbetsföra judiska män sända sina barn, hustrur, mödrar till Auschwitz från hela Europa om de kände till detta?"

Betydelsen av en omfattande och pålitlig information kan alltså inte nog betonas. Men den svenska regeringen teg om vad man visste. Och teg gjorde också i stor utsträckning två så betydelsefulla företrädare för svenska kyrkan som ärkebiskopen Erling Eidem och Svenska Israelmissionen (SIM), vilka Koblik ägnar ett av kapitlen i boken. SIM, som hade bildats redan på artonhundra-talet, hade som syfte att omvända judar till den lutherska läran, och dess direktör, Birger Pernow, fungerade som Eidems rådgivare i judefrågor. Dess officiella karaktär framgår av att organisationen fick re-

presentera svenska kyrkan i den inofficiella rådgivande kommitté som 1938 tillsattes av de ansvariga för invandrapolitiken, socialstyrelsen och utrikesdepartementet.

Ärkebiskopsämbetet omfattar både rollen som statlig ämbetsman och rollen som den andlige ledaren för kyrkan i Sverige. Enligt Koblik valde ärkebiskop Eidem tydligt att prioritera sin roll som ämbetsman med särskilt ansvar att understödja regeringens utrikespolitik framför att konsekvent upprätthålla kyrkans roll som moralisk ledare i samhället. Ett betonande av den senare rollen skulle nämligen moraliskt ha tvingat honom till ett kraftfullt fördömande av den tyska utrotningsspolitiken. Nu visar Koblik att han istället anslöt sig till den utrikespolitiska målsättningen att inte provocera fram en tysk militäraktion genom en alltför stark offentlig kritik av Tyskland. Han avböjde t.ex. en uppmaning från ärkebiskopen av Canterbury, William Temple, att han, på grund av sina goda kontakter med den tyska lutherska kyrkan, skulle vädja till "Tysklands kristna samvete" och förmå de tyska kyrkorna att protestera mot likvideringen av judarna.

I november 1942 var Eidem på ett besök i Tyskland och fick där, vilket Koblik kraftigt understryker, in i minsta detalj information om den nya tyska politiken av representanter för den tyska Bekännelsekyrkan. En hemlig agent för denna hade nämligen tagit sig in bland SS-förbanden och där själv deltagit i avlivningsprocesserna. Men Eidem gav aldrig någon spridning åt vad han fått veta. Det är typiskt för hans hållning att han i en brevväxling under januari 1943 med ärkebiskop Temple, vilken Koblik har granskat, konsekvent och avsiktligt använder det mera allmänna uttrycket "judeförföljelserna" i sin beskrivning av vad som pågick, medan Temple talar i klarspråk om "den avsedda utrotningen av judarna".

Koblik visar emellertid att Eidem vid ett tillfälle frångick sin linje att inte offentligt kritisera Tyskland, och det var när de norska judarna i november 1942 också kom att omfattas av den "slutgiltiga lösningen". Det var dock det enda undantaget från mönstret, och det var en kritik som framfördes i mycket försiktiga ordalag. Den tyska aktionen mot de norska ju-

darna utlöste en massiv protest från allmänheten i Norge. Radio och tidningar rapporterade om att omkring hälften av landets judar förts till Polen och avlidit där. De norska biskoparna utfärdade en gemensam protest mot förföljelsen, vilket också gav eko i kyrkliga kretsar i Sverige. Många svenska präster krävde att även de svenska biskoparna skulle göra gemensam sak med Norges biskopar, och i detta sammanhang höll domprost Olle Nystedt i Göteborg sin mycket omskrivna predikan "Om vi tege, komma stenarna att ropa", vilken symptomatiskt nog också har fått tjäna som rubrik för Kobliks bok.

Två veckor efter de norska biskoparnas protest utfärdade Eidem ett offentligt uttalande på samtliga svenska biskopars vägnar som tog upp behandlingen av de norska judarna. Efter en jämförande analys av de båda uttalandena, hävdar dock Koblik att det svenska var klart mera allmänt hållet och betydligt mindre kritiskt—trots de norska biskoparnas mera ut-satta position. Ingenting som kunnat syfta på den övergripande och systematiska tyska utrotningsspolitiken togs upp i den svenska texten. Dessutom talade man på ett allmänt plan om "rasfördomar" istället för att explicit gå in på politiken gentemot judarna.

Samma medvetna tystnad om vad som egentligen var på gång med judarna praktiserades av den till Svenska kyrkan knutna Svenska Israelmissionen (SIM). I motsats till exempelvis amerikanska missionsorgan med liknande uppgifter, hade SIM frihet att operera i det tyskockuperade Östeuropa, vilket innebär att man då också hade stora förutsättningar att hålla sig välunderrättad om vad som skedde där. Man hade också—vilket Koblik utförligt skildrar—utarbetat en särskild teknik för att spåra upp och i görligaste mån följa sina "icke-ariska" församlingsmedlemmars öde i olika läger. Detta innebar att man relativt noggrant kunde följa hur den "slutgiltiga lösningen" utvecklade sig. Men sådana iakttagelser gav man dock aldrig någon offentlighet. Koblik jämför t.ex. SIM:s publiceringspraxis i dess tidskrift *Missionstidning för Israel*, med den som tillämpades av en annan judemissionstidskrift utan någon anknytning till svenska kyrkan, *Israels Vaktare*, och han kan visa hur den se-

nare i januari 1943 klart och tydligt skrev om "avlivningslägren i Polen" och hur man där använde sig av "cyanväte" för att avliva judarna. Månaden efter motiverade SIM:s direktör, Pernow, varför inte hans organisation offentliggjorde liknande information. Anledningen var, hävdade Pernow, att publicerandet av sådana saker endast tjänade syftet att "väcka ytterligare hat och bitterhet i sinnena" och detta kunde inte vara uppgiften för en missionstidning. Den kristna uppgiften vore istället "att föra försonlighetens talan" inför alla människor, "både förföljare och förföljda".

Koblik kan alltså i sin bok tydligt visa hur det officiella Sverige teg om vad man visste om den organiserade judeutrotningen, och därmed också får ta på sig ett tungt ansvar för vad som skedde. Detta är en insikt som på ett väsentligt sätt nyanserar Sveriges roll i sammanhanget, vilken kanske annars huvudsakligen kommit att förknippas med Raoul Wallenbergs och Bernadotteexpeditionens förtjänstfulla insatser. Det är därför en ytterst angelägen och intressant bok som Koblik har skrivit.

Om man skall peka på någon brist med boken är det att den tyvärr saknar både källhänvisningar och litteraturförteckning. För både fackhistoriker och en källkritiskt medveten allmänhet borde det dock vara en självklar sak att få en redovisning av de källor på vilka en argumentering är byggd. Men den som vill ta del av detta kommer att få vända sig till den engelska utgåvan där det skall finnas med. Visserligen kan denna kritiska synpunkt sägas modifieras något genom publicerandet av den tidigare nämnda dokumentsamlingen, vilken är relevant för de problem som behandlas i studien. Bristen på disponibelt utrymme har emellertid tvingat författaren till nödvändiga redigeringar av dokumenten, vilket naturligtvis inte kan ha undgått att påverka källvärdet av dem, även om han, som han säger, låtit kunniga personer läsa igenom både originaltexterna och de redigerade versionerna för att få tillförlitligheten styrkt.

Noter

1) Med tanke på att USA var det land som bl.a.

i kraft av ekonomiska och geografiska resurser hade den största möjligheten att ta hand om de förföljda judarna, men som trots detta faktum intog en förhållandevis restriktiv attityd mot judisk invandring, är det kanske inte förvånande att den amerikanska "bredvidstående"-rollen har blivit föremål för ett omfattande studium av amerikanska historiker, företrädesvis judar. Ett flertal arbeten har riktat uppmärksamheten på olika nivåer och grupperingar i det amerikanska samhället, och ett par centrala av dessa är särskilt värda ett omnämnande. Kongressens och administrationens agerande har blivit undersökt i arbeten såsom **Arthur Morse**, *While Six Million Died* (1968); **David Wyman**, *Paper Walls* (1968); **Henry Feingold**, *The Politics of Rescue* (1970); **Saul Friedman**, *No Haven for the Oppressed* (1973) och **David Wyman**, *The Abandonment of the Jews* (1984). De amerikanska protestantiska kyrkornas attityd har blivit föremål för en analys i **William Nawyn**, *American Protestantism's Response to Germany's Jews and Refugees* (1981), och den amerikanska protestantiska pressens attityder har analyserats i **Robert Ross**, *So it was true: the American Protestant Press and the Nazi Persecution of the Jews* (1980).

Även England med sina kolonier och Dominions samt i kraft av sin roll som mandatmakt över Palestina, borde rimligtvis ha haft stora möjligheter att hjälpa judarna, men ett par viktiga studier har påvisat att dessa möjligheter inte utnyttjades till fullo. Perioden 1933-1938 har utforskats av **A.J. Sherman** i *Islands Refuge: Britain and Refugees from the Third Reich, 1933-1938* (1973), och resten av naziperioden har genomgått av **Wasserstein** i *Britain and the Jews of Europe 1939-1945* (1979).

Ett par andra potentiellt viktiga mottagningsländer, Kanada och Australien, har studerats i **Irving Abella**, *Harold Troper, None is Too Many* (1982), respektive **Michael Blake-ney**, *Australia and the Jewish Refugees 1933-1948* (1985).

Tommie Sjöberg

Judendom och kristendom under de första århundradena. Nordiskt patristikerprojekt 1982-1985. Vol. 2. Red. av Sten Hidal, Karl-Johan Ilman, Tryggve Kronholm, Mogens Müller och Oskar Skarsaune. Stavanger 1986. Universitetsförlaget AS. 304 s
ISBN 82-00-18152-9

Föreliggande volym är fortsättningen av och avslutningen på det Nordiska patristikerprojekt, vars första volym recenserades i *Nordisk Judaistik* 1987/1. I enlighet med projektets uppläggning ligger tyngdpunkten i denna andra volym på patristiken. Medarbetarskaran är något större än i vol. 1, och antalet artiklar hela 19 (av de 18 författarna står Per Beskow för två artiklar). Artiklarnas inbördes ordning förefaller en aning ryckig och dispositionen inte så logiskt framskridande som i vol. 1. Förordet—som förresten gott kunde ha inarbetats i inledningen till vol. 1; det ger nämligen en kort resumé av hela projektet—ger vid handen att uppläggningsgrunden grundas på ett kronologiskt-geografiskt schema, men klarare hade den blivit om artiklarna uppdelats systematiskt enligt tema: exempelvis "skrifttolkning" (Hyl-dahl, Giversen, Villadsen, Lehmann och flera andra), "yttringar av motsättningen judiskt-kristet" (af Hällström, Beskows båda artiklar, Montgomery och flera andra) samt en historisk (Kvarme, Jervell) och teologisk (Martola o.a.) avdelning. De två avslutande dialogartiklarna (Ringgren, Saebø) bildar däremot en organisk helhet. En annan anmärkning av formell natur berör litteraturhänvisningarna som ibland dyker upp efter enskilda artiklar: de överlappar stundom varandra och för enhetlighetens skull kunde en tudelad litteraturlista ha uppgjorts för hela verket: en generell, och en inriktad på särskilda delområden.

Som helhet betraktad ger denna volym ett något splittrat intryck, vilket synbarligen åtminstone delvis förklaras av det för kongresser så kännetecknande 15-minuters syndromet—här slås 19 uppsatser ut på 296 sidor och detta leder obönhörligen till en del ytligheter. En annan orsak till det splittrade intrycket är artiklarnas olika karaktär i rent formellt avseende: en del är närmast forskningsöversikter medan andra verkar grundade på mer självständig forskning (så ges hos Hyl-dahl ingen

enda nothänvisning!) Till de enskilda artiklarna kan i övrigt sägas att de vittnar om såväl sakkunskap som sunt omdöme. Den inledande artikeln av Ole Chr. M. Kvarme (Oslo) ger en nog så välbehövlig belysning av problemet "judekristendomen" genom en genomgång av nyare forskning på området. Förf uttalar sig för en öppen definition av begreppet "judekristendom" med huvudvikten lagd på ett etniskt (judisk härkomst) och ett ideologiskt (dvs. judekristendomen som uttryck för ett semitiskt "tankemönster") kriterium.

Från Kvarmes artikel går vägen sedan över diasporan med Filon till kyrkofäderna. Jacob Jervell (Oslo) granskar den teologiska betydelsen av Jerusalems fall för diasporajudendomens fortsatta liv. Folkets synd ses som orsak till stadens och templets fall. Men detta fall kan också ses som ett uttryck för att ånden är nära (4 Esra). Bådas uppbyggnad—av Messias—bildar med tiden integrerande delar av det eskatologiska hoppet, efter att återuppbyggnaden till en början förväntats i den närmaste framtiden (jfr f.ö. här den uppenbara parallellen, som Jervell underlåter att påpeka, till de första kristnas parusiförväntan). Dessa tankar återkommer också i Nils Martolas (Åbo) artikel om partikularism och universalism i diasporajudendomen. "Diasporajudendomen" får i Martolas tappning en vid innebörd, han delar in den i en östlig, resp. västlig del. Den babylonska Talmud inrangeras härvid under rubriken "den östliga diasporan". "Landet" med de historiska omvälvningar som övergick det utgör en intressant och belysande brännpunkt för förhållandet mellan partikularistiskt/universalistiskt i diasporan. "Sion"/"Israel" och allt vad dessa begrepp innefattar förblir en väsentlig storhet i det eskatologiska schemat: "Nästa år i Jerusalem"! Niels Hyl-dahls (København) artikel om skriftförståelsen i det 2. århundradet väcker hos läsaren endel frågor angående urkyrkans och Paulus' skriftförståelse och betydelsen av synoden i Jamnia. Den senare vill förf tydligen se som förrättande ett medvetet val mellan Septuagintas resp. den hebreiska bibelns kanonversion. Avsikten skulle då bl.a. ha varit att beröva kyrkan dess skriftgrundlag. Detta är nog en något förvånande syn på synoden i Jamnia och

dess ställningstaganden. Rabbinernas diskussion såvitt den är dokumenterad i tannaitisk litteratur berörde ju inte minst böcker inom den hebreiska kanon. Också till andra delar innehåller avsnittet om synoden i Jamnia endel generaliseringar som kunde ifrågasättas. Förf kommer annars nog med kloka sammanfattande synpunkter bl.a. om den historisk-kritiska bibelforskningens betydelse (naturligtvis inte alltid direkt åsyftad) för att minska avståndet mellan kristen och judisk skriftförståelse. Jag har emellertid ej till fullo förstått innebörden i satsen på s 75, att för judarna kan "rättfärdighet genom lagen" överhuvudtaget inte uppnås på den grund att tempel och prästerskap inte längre finns—vad skulle då stora delar av den rabbiniska litteraturen handla om?

Skrifttolkningen är föremål också för Søren Giversens (Aarhus)—gnostisk—och Holger Villadsens (Nakskov)—Filon—uppsatser. För båda typer gäller den allegoriska skrifttolkningens princip. Villadsen ser inverkan från Filon som begränsad till kristna författare, på judiskt håll spelar han just ingen roll i antiken (med undantag i viss mån för Josefus). Filon ses i s v gärna som kristen, t.o.m. biskop! Förf exemplifierar med utläggningen av Gen 3,21, isynnerhet med de där nämnda "skinnkläderna" vilka Filon tolkar såväl bokstavligt som symboliskt (kroppen). På kristen sida skiljes mellan en anti-gnostisk—i praktiken bokstavig—och en gnostiskt-allegoriskt influerad (Origenes) fas, samt, senare, antiokenska teologers polemik mot Origenes och allegorikerna. Förf finner att också bland kristna antika auktorer är det endast Origenes som kan ställas i direkt relation till Filon. Origenes behandlas även av Gunnar af Hällström (Åbo) och jämföres därvid med hedningen Celsus som delvis gör sig till talesman för den judiska kristendomskritiken. Origenes' bibeltolkning å sin sida är inte genomgående anti-judisk—"judar" kan ibland vara ett skällsord (!) för de breda lagrens kristna. Förf konkluderar att Origenes lånar sig varken till anti-semitisk eller sionistisk propaganda. Sten Hidals (Lund) artikel om antiokensk och judisk skriftlärdom kunde med fördel ha placerats in härefter (men följer långt senare i boken). Han granskar nämligen den antiokenska exegetskolans eventuella bero-

ende av judisk skriftlärdom men finner inga belägg för något klart beroendeförhållande dem emellan. Ett allmänjudiskt inflytande på den antiokenska teologin kan däremot inte uteslutas. I artikeln saknar man konkretiserande exempel. En hänvisning till Theodoretos' av Cyrus omfattande Jesaja-kommentar kunde ha fått modifiera påståendet (s 197) att de enda större, sammanhängande kommentarerna som bevarats till vår tid gäller Psaltaren.

Judendom och kristendom i öst och väst på 200-talet behandlas av Per Beskow (Lund) och Hugo Montgomery (Oslo). 200-talet som början till uppgörandets tid mellan judar och kristna kommer fram hos båda: utvecklingen mot ett allt större främlingskap inleddes och positionerna befästes.

Judarna och dåtida storpolitik tas upp av Torrey Seland (Trondheim) och Ditlev Tamm (København). Det gäller nu förföljelserna mot de kristna och kejsarnas anti-judiska lagstiftning på 300-talet. Seland pekar på de sociologiska faktorerna i förföljelserna, deras segregande funktion. De kristna utsattes tidigt för förföljelse från lokalt judiskt håll både i Palestina och i diasporan, senare dominerar romarna som förföljare. Centrala drag i de kristnas martyrideologi är ett arv från judarna. Men snart byter judar och kristna roller: judarna blir de förföljda. Så "utvecklas" förhållandet dem emellan i tecknet av kamp och strid. Tamm presenterar i sin artikel den sk Codex Theodosianus, innehållande lagar från kejsar Konstantins tid till 438. Lagstiftningen mot judarna tilltar i skärpa, varvid tiden omkr 380 bildar en vändpunkt. Oskar Skarsaune (Oslo) och Karin Weinholt (København) avhandlar varsitt teologiskt inriktade ämne: den gammalkyrkliga kristologin ställd mot judisk frälsningsförväntan, respektive en diskussion om bildförbudet i rabbinisk tolkning. Skarsaune ser i sin intressanta uppsats det som möjligt att härleda öst- och västkyrkans särpräglade kristologier ur en olika accentuering av element i judisk soteriologi, med å e s messias och folket i centrum, å a s vishetsföreställningarna och sapientialiseringen som äger rum i sen förkristen tid. De väst- respektive östkyrkliga kristologierna illustreras med patristiskt material. Man kan bara undra över orsakerna till att de två

elementen i kristendomen blir föremål för så häftiga kristologiska strider medan de tydligt smärtfritt kunde integreras i judisk teologi.

Karin Weinholt presenterar ett fängslande forskningsområde med tillgång till ett rikt material: den bildande konsten i antik judendom och kristendom. Frågan om just bildförbudets tolkning blir naturligtvis aktuell mot bakgrunden av de berömda mosaikavbildningarna vilka hittats i synagogor såväl runtom i Palestina som i diasporan (fr.a. Dura-Europos). Artikelns textmaterial hämtas från den babylonska Talmud—en ytterligare belysning av ämnet kunde enskilda targumställen ha erbjudit, jämför t.ex. Klein, Michael L.: 'Palestinian Targum and Synagogue Mosaics', *Immanuel, A Bulletin of Religious Thought and Research in Israel*, 11, Fall 1980, ss 33–45. Han hänvisar (ss 44f) till Targum Pseudo-Jonatan Lev 26,1 som uttryckligen nämner figurativa mosaiker som tillåtna för utsmyckning, men inte att falla på knä inför.

Judisk tradition hos utvalda kristna skriftställare blir föremål för behandling av Henning Lehmann (Aarhus) och Carl Fr. Wislöff (Oslo), liksom också i Per Beskows andra artikel. Den förstnämnde tar upp en syrisk författare från 300-talet, Eusebios av Emesa; denne får samtidigt representera det i ett sammanhang som detta viktiga syrisk-kristna materialet som annars inte uppmärksammas så mycket i verket. Läromässigt befinner han sig i kristendomens periferi, och ur principiell synpunkt kunde hans betydelse därför öka ytterligare, nämligen för frågan om ett eventuellt judiskt inflytande i heresikretsarna. Och slutligen är samme Eusebius också intressant för sin betoning av den hebreiska textens ordalydelse—något som för honom som syrisk-språkig väl låg nära till hands. Om Eusebios av Emesa förblivit föga känd, så tar sig Beskow och Wislöff an desto mer kända personligheter: Hieronymus och Augustinus. Beskow tar upp ett par detaljer i Hieronymus-forskningen, nämligen hans (överbetonade) betydelse som förmedlare av judisk skriftlärdom och den exakta identifieringen av en hebreisk (eller arameisk) evangeliehandskrift (möjligtvis är det fråga om två handskrifter) som han vid olika tillfällen omtalar. Wislöff granskar för sin del rätt nog-

grant Augustinus' syn på Gamla Testamentet, varvid denne indirekt också avslöjar sin syn på judarna. Denna syn formuleras i huvudsak i samband med uppgörelsen med manikeismen. Augustinus visar sig (jfr om Origenes ovan!) som moderat anti-judisk: judendomen som religion har för honom endast tentativ karaktär. Slutmålet är alla judars omvändelse. Här framgår naturligtvis också med önskvärd tydlighet Augustinus' betydelse för åtminstone den västliga storkyrkans ställningstagande till judendomen och judarna.

De avslutande dialog-artiklarna av Helmer Ringgren (Uppsala) och Magne Saebø (Oslo) får som framgått avsluta volymen och verket i sin helhet. Ringgren ser dialogen i historiskt perspektiv, koncentrerande sig på material ur NT:s olika delar och, för kontrastens skull, Barnabasbrevet som visar den senare utvecklingen. Man torde på grundval av Ringgrens artikel kunna säga att Barnabasbrevets avståndstagande t ex från Israel-förbundets giltighet följer konsekvent på *vissa linjer* i NT. Ringgrens artikel utformar sig också till en lämplig sammanfattning av projektet, i det att han anknyter till utgångspunkten: frågan om hur det gick till när den tidiga kristendomen bröt sig loss från, eller alternativt, uteslöts ur, judendomen (se vidare härom nedan). Saebø igen koncentrerar sig på den moderna dialogen och då ur ett teologiskt perspektiv. Han går in på frågor som 'dialogen' som teologiskt och ekumeniskt fenomen och dess begränsningar härvidlag, dess förhållande till historia och politik—ett förhållande som inte minst efter Auschwitz antar också teologiska dimensioner. Vidare kommer han in på GT som gemensamt grundlag för judar och kristna och den kristna gudsbilden i relation till den judiska: frågan om det är samma Gud som vi dyrkar besvarar han ambivalent (och diplomatiskt) med: "Både ja og nei". Han ser sig även föranledd att komma med vissa kritiska anmärkningar mot de kristnas insats i dialogen hittills, i denna saknar han det klara kristusvittnesbördet. I avsikt att dämpa motsättningar och minska avstånd förflyttas tyngdpunkten från det teologiskt väsentliga.

Saebøs kritik uttrycker enligt min mening ett ärligt uppsåt och kan tas som ett välbehövligt korrektiv till den mindre tilltalande harmo-

niseringsiver man ibland förnimmer från kristet håll i dialog-umgänget, och som knappast heller kan vara så behaglig för den judiska parten. Men annars tvivlar jag nog på att kritiken är berättigad i ett vidare sammanhang. Måne inte deltagarna i dialogen är medvetna om skiljelinjen. Det ligger bara i dialogens själva natur och förutsättningar att man riktar in sig på det gemensamma snarare än det särskiljande—och att man också kan tåga tillsammans inför det heliga. Dialogen innefattar också en tyst sida! Artikeln är såtillvida representativ just på ett nordiskt plan, att den försiktigt uttrycker (försvarar?) den skepsis man förnimmer från Nordens som helhet konservativt präglade kyrkliga kretsar gentemot den moderna dialogens krav på öppenhet mot den andra parten.

Ett önskemål som projektets två volymer inte uppfyller vore att få en sammanfattande rapport från de diskussioner vilka jag antar måste ha ägt rum i anslutning till föredragen vid de tre arbetsseminarierna. Helhetsbilden blir nu lidande då de enskilda artiklarna s g s inte alls alls korreleras sinsemellan. Ett konkret exempel: frågan om de sk *minim* och deras identitet behandlas av Tryggve Kronholm i vol 1. Samma fråga dyker flera gånger upp i denna volym; redogörs för rätt ingående av Kvarme, ss 29ff, tangeras mera flyktigt och tydligen oberört av den omfattande diskussionen av andra: jfr af Hällström, s 118 (ang. Origenes): "Eventuellt känner han till förbannelsen över *de kristna* (RS:s kurs.) i den judiska 18-bönen"; Beskow, s 131: "*minim, de judekristna*" (den senare kurs. RS:s). Försiktigare är Seland, ss 153f: *birkat ham-minim* var inte ett bann och brukad i synagoggdstjänsten fungerade den som ett filter mot heretiska inkräktare, men den "kunne oppleves som en forfølgelse av dem den gikk ut over", varmed menas åtminstone de kristna. Karin Weinholt, s 232, definierar dem med hänvisning till J. Maier som "en omfattende betegnelse for jødiske forraedere og apostater" (se även Hyldahl, s 70). Ytterligare exempel kunde säkert hittas.

Till slut: det är ännu för tidigt att komma med någon definitiv utvärdering av projektet, en sådan bör rotas i en längre tids användning

i undervisning och forskning. Men något om-döme kan ges. Då måste sägas att den uppgift som skisserades för projektet, dvs såsom den formuleras i vol. 1, s 9 (se också min recension, NJ 1987/1, s 50) och såsom den formuleras i ett antal frågeställningar i förordet till vol. 2 (s 9), var mycket ambitiös. Projektet åtog sig inget mindre än en kartläggning av hela den komplicerade process som ledde fram till skilsmässan mellan judiskt och kristet, inkluderande de sociala, kulturella och politiska drivkrafterna bakom denna utveckling. Jag kan för egen del inte säga att jag funnit svar på alla de frågor som ställs i nämnda förord—var finner man t ex ett uttömmande svar på frågan om "vilka inre spänningar i den antika judendomen som kom att bilda grogrund för urkyrkan"? Det är otvivelaktigt så att här krävs egen aktivitet från läsarens sida att själv försöka integrera den information han får från de enskilda forskarnas behandling av sina specialområden. Här ligger naturligtvis en styrka: vilken bok är bättre än den som förmår aktivera läsaren! Men bedömt från projektets egen utgångspunkt kan den höga ambitionsnivån knappast till alla delar anses vara uppnådd. Men när detta sagts, bör man tillerkänna de enskilda artiklarna i allmänhet ett högt värde utifrån den speciella delfråga de åtagit sig att behandla.

Roger Syrén

Margit Frank

Das Bild des Juden in der deutschen Literatur im Wandel der Zeitgeschichte.

Studien zu jüdischen Gestalten und Namen in deutschsprachigen Romanen und Erzählungen 1918–1945. (Hochschulproduktionen. Germanistik. Linguistik. Literaturwissenschaft. 9) Burg-Verlag. Freiburg 1987 (6)+303 s. ISBN 3-922123-27-9

Den i Göteborg 1985 utkomna dissertationen med ovannämnda titel har även utkommit i Västyskland på Burg Verlag. Den stora fotnotsapparaten kommer tyvärr att avskräcka en

och annan från att läsa boken, som verkligen vore nyttig läsning för tyskar i alla åldrar. Men ej heller för oss i Norden och särskilt för alla som sysselsätter sig med judaistik är det någon förspild tid att fördjupa sig i ämnet. Margit Frank behandlar i detta arbete författarna, både tyska och österrikiska, både judiska och icke-judiska författares, sätt att ge oss en bild av judarna. Hon begränsar sig till två perioder, 1918 till 1933 och 1933 till 1945 bortsett från några exempel från tiden före Första världskriget. Innan M Fr börjar med romaninterpretationerna ger hon oss en ytterst koncentrerad och koncis bild av den tysk-judiska historien före 1914 och sedan före första avsnittet en bild av Weimarrepubliken och före andra avsnittet en kort sammanfattning av den nazistiska judelagstiftningen. Dessutom får vi lära oss mycket om "onomastik", här läran om judiska namn. Just dessa namn används i böckerna för att ge läsarna en hänvisning till att det handlar om judiska personer. Både de judiska och icke-judiska författarna använder både judiska för- och tillnamn på rätt sätt. De judiska visste kanske lite mera om östjudiska namn. Det följande kapitlet, "tysk-judisk symbios" är djupt tragiskt. Här finns en del sällsynta vittnesmål om den förtvivlade, ofta försmådda judiska kärleken till det tyska. Så Karl Wolfkehl (en sentida ättling till den store lärde Kalonymos från Lucca) avskedsdikt, skriven efter flykten 1933, så Joseph Roths rader i ett brev till Stefan Zweig (mars 1933): "Man kunde inte förneka det sextusenåriga judiska arvet, men ännu mindre det tvåtusenåriga icke-judiska. Våra anfäder är såväl Goethe, Lessing, Herder som Abraham, Isak och Jakob".

Margit Frank jämför i dessa kapitel de tyska och österrikiska judarnas olika situation. I Tyskland fanns (förutom under den Stöckerska perioden) en latent antisemitism under kejsartiden, ofta kallad "a bekowete antisemitism". I Österrike var den enligt M Fr från början mycket markant och rabiat. För att illustrera situationen för judarna i de båda länderna jämför hon Georg Hermanns roman Jettchen Gebert från 1906 med Arthur Schnitzlers Der Weg ins Freie från 1908, båda karakteristiska för sina resp miljöer. Som exempel på den tysk-judiska symbiosen jämför M Fr samma roman,

Jettchen Gebert, med Thomas Manns Buddenbrooks. Fast litterärt inte så högtstående som Manns verk har Hermanns roman ofta kallats "de judiska Buddenbrooks". Jettchen, dottern i en rätt rik judisk familj i ett Berlin i 1800-talets mitt har mycket gemensamt med dottern till en rik Lübecksk borgarfamilj några årtionden senare. Även deras öde är snarlikt. Både Buddenbrooks och Jettchen Gebert berättar historien om en familjs undergång.

I ett följande kapitel redogör M Fr för sina urvalsprinciper. Hon har valt ut fyra romaner av icke-judiska författare och fyra av judiska, av vilka en, Döblin, senare blev katolik. Hon analyserar Heinrich Mann, Der Untertan, 1918; Thomas Mann, Der Zauberberg, 1924; Lion Feuchtwanger, Jud Süß, 1925; Arnold Zweig, Der Streit um den Sergeanten Grischa, 1927; Ernst Glaeser, Jahrgang 1902, 1928; Alfred Döblin, Berlin Alexanderplatz, 1929; Hans Fallada, Kleiner Mann—was nun?, 1932; Joseph Roth, Radetzky marsch, 1932. Först är man förvånad över att här finna romaner, som man hittills uppfattat som typiskt tyska, som Der Untertan, Der Zauberberg, Jahrgang 1902 och Kleiner Mann—was nun? Även Robert Musils roman Der Mann ohne Eigenschaften, vilken ofta citeras som jämförelse, tillhör denna kategori. Efter bokanalyserna vet man bättre. Att de judiska författarna gestaltar judar, både historiska och nutida, är lätt att förstå. M Fr märker en skillnad i teckningen av romanfigurerna mellan en starkt assimilerad jude som Döblin och en mindre assimilerad som Joseph Roth. Efter romansammanfattningarna följer ett mindre kapitel: Delresultat. I detta konstaterar M Fr bl.a. klichéaktiga typskildringar, såsom gul hudfärg, starkt böjda näsor, männen oftast fula men fascinerande, med vackra, mandelformade ögon; kvinnorna är mera sällsynta, oftast förekommande som vackra, omhuldade döttrar. Både öst- och västjudar skildras, östjudar mest med stora svarta eller röda skägg, gärna som smutsiga och klädda i lump, varvid de icke-judiska författarna förbiser just de judiska renlighetsbuden. M Fr fastställer, att t.o.m. så projudiska män som Heinrich och Thomas Mann ibland använder gängse antisemitiska klichéer. Som andliga kännetecken förekommer mest det skarpa intellektet, det

utpräglade sinnet för pengar, förslagenheten. Typiskt för denna period anser M Fr vara, att både den fortfarande i sin övertygelse levande östjuden och den från sin judendom långt avlägsne västjuden skildras. Så slutar denna avdelning med den konklusionen, att juden aldrig tidigare skildrats så relativt frimodigt som i denna period.

I andra avdelningen av romananalyserna behandlas tiden mellan 1933 och 1945. Självklart dominerar här romaner av judiska författare, bara den unge Klaus Mann utgör ett undantag. Den övriga tyska litteraturen består till stor del av Blut- und Boden-Kitsch och av hetspropaganda. Följande böcker behandlas med hänvisningar till andra verk av författarna: Egon Erwin Kisch, *Der tote Hund* und der lebende Jude, 1934; Stefan Zweig, *Ungeduld des Herzens*, 1938; Elias Canetti, *Die Blendung*, 1935; Ernst Weiss, *Ich—der Augenzeuge*, 1938/39; Lion Feuchtwanger, *Die Geschwister Oppenheim*, 1933; Klaus Mann, *Der Vulkan*, 1939; Franz Werfel, *Die wahre Geschichte vom wiederhergestellten Kreuz*, 1942. Även här återfinns man en rad klichéer. De mest assimilerade bland skriftställarna som Feuchtwanger, Zweig och Werfel har de mest positiva judiska karaktärerna. Assimilanten och kommunisten Kisch ger märkvärdigt nog en östjudisk berättelse med Ahasverus-sagan som motiv. Zweig och Canetti tecknar två östjudiska, mycket osympatiska typer och M Fr tror sig ana det kommande judiska ödet i det hemska slutet på Canettis *Die Blendung*.

Klaus Mann har många sympatiskt skildrade judiska typer bland emigranterna i Paris, där romanen *Der Vulkan* utspelar sig. Men har han samma lite "von oben"-attityd till sina judiska figurer som både fadern och farbrodern visade i sina böcker. Dessutom inser han inte Hitlers farlighet för judarna, bara "åsiktsflyktningar" är fullvärdiga emigranter i hans ögon.

M Fr säger, att hon försökt ge en så stor spridning som möjligt bland de utvalda författarna, i fråga om ålder, olika assimilationsgrader, åsikter etc. Huvudtemat är ändå deras djupa tillhörighetskänsla till Tyskland eller Österrike och det förtvivlade uppvaknandet efter 1933. Bäst skildras detta enligt M Fr av Lion Feuchtwanger, som visserligen var mycket assi-

milerad men som tack vare sin gedigna judiska bildning kunde teckna de mest adekvata bilderna av tyska judar. Werfel drogs vid denna tid starkt till katolicismen, men han konverterade aldrig. Hans grubblerier och reflexioner fann sina nedslag i felra av hans romaner, såsom *Barbara und die Frömmigkeit*, 1929; *Det veruntreute Himmel*, 1938 och *Lied der Bernadette*, 1941.

Den här nämnda romanen finns i två versioner, dels den ursprungliga, dels en något förkortad, ingående som ett kapitel i *Cella oder die Ueberwinder*, 1938/39. En katolsk kaplan följer med en flyende rabbin och hans församling utan att kunna rädda dem från den rasande mobben. Och enligt M Fr är just denna scen ett motbevis mot alla påståenden efter 1945, att "ingen utom SS var med" och att "ingen visste något". Werfel låter rabbinen och kaplanen diskutera religiösa frågor, bl.a. frågan om kristendomen skall kunna överleva utan en levande judendom. Det skildrar Werfel särskilt i den behandlade romanen.

I de följande kapitlen: *Delresultat och Slutrapport*, kommer M Fr fram till att juden oftast skildras som "Aussenseiter" i den tysk-österrikiska omgivningen. Under båda perioderna skildras juden enligt givna stereotyper, de icke-judiska författarna betonar oftade de dåliga aspekterna, de judiska framhäver ofta männens klokhet och kvinnornas skönhet. Hos de judiska författarna är judarna ofta huvudgestalter eller viktiga bifigurer, hos de icke-judiska mest bifigurer. Ju mer judisk en roman är, desto fler judiska bifigurer finns där. Om i romanerna från den tidigare epoken en jude verkar annorlunda utan att väcka misstankar så är man mera lyhörd och misstänksam i den andra epoken. Orden har ändrat valör och detta ännu mer efter Auschwitz. I den andra epokens böcker skildras mera sällan östjudiska typer, de författare som hann undan Hitler var värsjudar. Östjudendomen upphörde att existera omkring 1942, De judiska namnen blir mer förtyskade, ju längre tiden lider men är rätt använda i romanerna.

Det är svårt att ge en rättvis sammanfattning—och bedömning—av en bok, som i sig själv är byggd på sammanfattningar. Men så mycket kan sägas, att föreliggande avhand-

ling är ett ambitiöst och välavvägt arbete, som önskas en stor läsekrets; som repetition för dem som har läst mycket tysk litteratur och som introduktion för andra. Läser man noterna uppmärksamt, kan man lära sig mycket om både judar och tyskar som annars inte är så lätt att hitta. Litteraturförteckningen är en fyndgruva och en genväg till tysk-judisk litteratur, judisk historia, namnkunskap och allmän judaistik. Som exempel på M Fr:s stora beläsenhet vill jag anföra två ställen ur det första kapitlet: Gabriel Riesser, förkämpe för emancipationen under 1800-talets första hälft säger om judarna i Mainz, Trier, Worms och Speyer: "Wir sind nicht eingewandert, wir sind eingeboren". Och den judiska kommunisten Willi Münzenberger (senare mördad av nazisterna) sade i Berlin 1930, när nazisterna besvärade honom: "Wir Juden haben am Rhein den Germanen schon den Met verkauft".

Hilde Rohlén-Wohlgemuth

Der var engang... amol iz geven... Jødisk kultur og historie i det gamle Østeuropa. Redigeret af Helen Krag og Margit Warburg. Gyldendal København 1986 226 s. ISBN 87-01-44952-4

Denna samling uppsatser är, enligt utgivarna, den första samlade introduktionen på danska till judisk kultur och historia i det gamla Östeuropa. Efter en inledande presentation av utgivarna följer följande åtta artiklar: "De polske jøder" av Kristine Heltberg (19-42); "Jøderne og det russiske rige" av Knud Rasmussen och Niels Erik Rosenfeldt (45-65); "Østjøder under østrigsk styrelse" av Helen Krag (69-89); "Jiddisch" av Jan Katlev (93-110); "Religiøse bevægelser i østeuropæisk jødedom" av Hanne Trautner-Kromann (113-126); "Jødisk dagligliv og selvforståelse" av Margit Warburg (129-149); "Det jødiske selvstyre i Polen" av Bronisław Świdorski (153-167); "Jødisk vid" av Ole Tøgeby (171-190). Artiklarna kompletteras med en nyttig lista över litteratur om judarna i Östeuropa, redigerad av Ulf Haxen.

I slutet av boken finns dessutom ett antal illustrativa fotografier, vilka skall ge ett intryck av förhållandena i vilka östjudarna levde och arbetade; fyra instruktiva kartor, tre register och korta presentationer av författarna avslutar boken. Ett särskilt omnämnande förtjänar de teckningar som pryder boken. De är gjorda av konstnären Leon Canger och fångar på ett utmärkt sätt de stämningar och motiv de illustrerar.

Det blir inte riktigt klart vilka som är bokens tänkta adressater. Artiklarna saknar vetenskaplig apparat, och är rätt populärt hållna, men faktaunderlaget är gott. Av bidragsgivarna har endast Ulf Haxen och Hanne Trautner-Kromann på ett mera påtagligt sätt ägnat sig åt judaistik tidigare. Enligt utgivarna är avsikten emellertid att betrakta hela det område som östjudarna bebodde (det gamla Polen och Litauen, vilket styckades och fördelades mellan Ryssland, Österrike och Preussen mot mitten och slutet av 1700-talet) som en kulturell helhet, i sig inneslutande både majoritetsbefolkningarna och minoriteterna. Utifrån ett sådant betraktelsesätt är det kanske förstaeligt att de flesta av bidragsgivarna är specialister på de slaviska folkens historia eller språk. Mot bakgrunden av den relativt anspråkslösa ambitionsnivån är det förvånande och en smula irriterande att redaktörerna inte förenhetligt namnskicket. Man kan förstå att det är av en viss betydelse att bibehålla namnskicket i fackpublikationer som flitigt citerar originalkällorna, med därav föranledda talrika varianter av namn på en och samma person eller ort. I detta fall är det knappast nödvändigt.

De historiska kapitlen behandlar, och detta kommer fram av rubrikerna, judarnas historia i Polen, Ryssland (och Sovjetunionen!) och Österrike(-Ungern). De judar som bodde i de områden som tillföll Preussen ägnas inte någon särskild uppmärksamhet, eftersom de, enligt utgivarna, var så fåtaliga. Det är beklagligt att denna grupp inte behandlas; den utgjorde i alla fall mellan en sjättedel och en sjundedel av den totala judiska befolkningen i Polen! Det förekommer ganska mycket upprepningar i dessa kapitel, och de hade förtjänat en stramare redaktion. Vanskligheterna kommer särskilt starkt fram i Heltbergs framställning,

eftersom hon även går in på den tid då det inte fanns ett självständigt Polen, en period som med andra ord beaktas i de andra historiska bidragen. Jag förstår Heltbergs problem, eftersom det uppenbarligen var nödvändigt att på något sätt markera kontinuiteten mellan det Polen som upplöstes på 1700-talet, och det som återuppstod efter första världskriget, som en följd av polackernas starka känsla av nationell identitet. Men av en notis nere på s. 32 får man det intrycket att Heltberg inte var medveten om att det skall ingå ett särskilt avsnitt om judarna i det ryska riket. Avsnittet om judarna i Österrike slutar i och med Habsburgmonarkins upplösning. Det hade kanske varit motiverat med ett avsnitt om judarna i de central-europeiska länderna under mellankrigstiden, i all synnerhet som judenheten i dessa länder i rätt stor utsträckning hade utvidgats med judar som invandrat österifrån. I avsnittet om Polen finns det en motsägelse på s. 21f: författaren (Heltberg) betonar s. 21 Kazimierz den Stores positiva betydelse för judarna, och säger på följande sida att förhållandena försämrades för judarna efter hans död, trots att hon omedelbart därförinnan visat att Władysław Jagiełło och Vytautas (vilka kom efter Kazimierz) starkt stödde judarna; på s. 20 definierar hon karaiterna som "en jødisk sekt i Litauen", ett uppenbart misstag. I övrigt innehåller de historiska kapitlen en nyttig, om än knapp, översikt av de "yttre" skeendena.

Avsnitten om jiddisch, religiösa rörelser, och isynnerhet det om den judiska vardagen (av Warburg), är instruktiva. Artikeln om jiddisch innehåller en kort översikt av de viktigaste komponenterna i språket, och av de inomjudiska språkstriderna under 1800-talet, föranledda av den framåtskridande emancipationen. Trautner-Kromanns artikel om religiösa rörelser koncentrerar sig till en redogörelse för chassidismen och dess motståndare, de så kallade *mitnagdîm*, och den är mer än lovligt knapp. Shabbetajanismen (anhängarna av den tragiska messiasgestalten Shabbatai Zewi) kvitteras med några rader, och frankismen med själva omnämmandet. Det kommer inte heller fram att det förekom rätt stora variationer inom det chassidiska lägret; likaså saknas tyvärr ett omnämmande av karaiterna. Den ar-

tikel som, vid sidan av avsnitten om judarna i Ryssland och i Österrike, tilltalar mig mest är den av Warburg. I all sin korthet ger den en god bild av vissa fundamentala gränsdragningar bland de östeuropeiska judarna—mellan invånarna i *shtettern* och invånarna i de större städerna, mellan judar och *goyim*, mellan vardag och helg, mellan de lärda och de olärda judarna.

De båda sista artiklarna motsvarar inte riktigt förväntningarna, åtminstone inte mina. Innehållet i Świderskis artikel är i och för sig intressant och det är bra att stoffet finns representerat i boken. Men det hade varit mera motiverat att ge artikeln en annan rubrik och att placera den bland de historiska framställningarna, som en komplettering till kapitlet om judarna i Polen, eftersom det i själva verket i rätt ringa utsträckning beskriver det judiska självstyret. Tøgebys uppsats om den judiska vitsen innehåller många roliga vitsar, men den är upplagd på det sättet att vitsarna exemplifierar allmänna utsagor om folkhumor och gåtor. Det specifika för den judiska humorn kommer därför i skymundan.

Som man kunde vänta sig av en samlingsvolym är "Der var engang ... amol iz geven" rätt ojämn, och den hade vunnit på ett stramare redaktionellt grepp. Jag har inte kunnat låta bli att ange vissa luckor, men det som verkligen finns i boken är baserat på gedigen historisk och annan kunskap. Boken utgör en nyttig allmän introduktion i sitt ämne, men jag skulle inte införa den som kursbok på högskolenivå.

Nils Martola

Karmela Bélinki

Tikva—hopp. Sahlgrens Förlag Ab. Otaplampi 1987

Karmela Bélinkis essaysamling med dess livsbejakande titel inledes med en instruktiv historik över judarnas ställning i Finland sedan den första invandringen. Det erinrar om

hur den traditionellt nationalistiska historie-skrivningen på de flesta håll i världen alltid ignorerat minoriteter. Detta gäller inte minst judarna i deras diasporaländer. Verklig information tycks endast stå att finna genom judiska källor som denna. Värdfolken har inte varit angelägna om att belysa dunkla fläckar i sin historia. Inte oväntat har som i det övriga Norden i huvudsak den dominerande lutherska kyrkan stått för intoleransen gentemot 'främmande trosbekännare'.

Vissa ord om den moderna finländska antisemitismen, som kan appliceras på dess fram-marsch i åtskilliga länder, har just i denna tid, vintern 1988, fått en skrämmande aktualitet:

Dess speciella form, antisionismen, bestäms av politisk ändamålsenlighet. (s. 7)

Många berörda spörsmål är fulla av sprängstoff och brännande intresse. Två så debattinspi-rerande ämnen som judisk identitet och poli-tisk neutralitet behandlas i en och samma korta essay. De livfulla scenerna och idéerna jagar varandra över sidorna. Ibland skulle man önska, att de fått hållas kvar och vidareutveck-las längre än för några flyktiga ögonblick.

Karmela Bélinki besitter så vittomfattan-de kunskaper om de mest skilda judiska frågor, från undersökningar av Holocaustoffer i andra och tredje generationen, änglarnas roll i judendomen, den litterära judedeskriptionen i England genom tiderna till den judiska kvin-nans sociala och religiösa villkor, att hennes bok bågmar av fakta. Största behållningen upp-når nog den läsare som separat kan ta till sig varje essay och ge sig tid att begrunda den.

I författarinnans kritik av den nya vulgär-teologi, på vilken en del feministiska grupper stöder sig, instämmer jag helt. Det är själv-klart att en feministisk religionsvetenskap, som ignorerar judendomen, är oacceptabel, inte enbart för en judisk kvinnoforskare. Här måste erinras om att den kristna teologin under år-hundraden excellerat i att negligera eller för-tränga sina judiska rötter. Bristen på kunskap om judendomen inom vissa kristna kretsar verkar fortfarande schockerande. Det faktum att Jesus levde hela sitt liv inom judendomen tycks vara okänt. Man behöver bara påminna om hans sista Seder-afton, vars ritual omtolkats till

nattvardens instiftande. Många av hans ytt-randen är utläggningar av det s.k. Gamla Tes-tamentets texter, några rent av citatliknande. Säkert har Karmela Bélinki rätt i att betrakta kyrkofädernas och de första rabbinernas kvin-nosyn som i det närmaste identisk. Den judiska attityden till kvinnan kan nog inte sägas ha var-it mer negativ än den kristna under sekler.

Men länge har den judiska kvinnan undan-hållits från religiös lärdom och seriöst studium av de heliga skrifterna. Författarinnan påpe-kar själv:

Det faktum att judiska kvinnor först på all-var i våra dagar fått möjlighet att studera judiska skrifter ger kristna feminister ett för-språng. (s. 74)

Och än idag kan en kvinnlig judaistikforskare få uppleva att i ett ortodox hem bli inmotad i en pladdrande kvinnohörna, medan männen diskuterar Halachan (exempel från dagens Is-rael).

Karmela Bélinkis essaysamling är ett osed-vanligt stimulerande verk. Trots den svåra tematiken, ibland överskuggad av konsekvenser-na av Holocaust för allt judiskt liv i modern tid, genomsyras artiklarna av den hoppfullhet som bokens titel anger. Språket är rent, vack-ert, stundom något arkaiskt, vilket gör det ännu vackrare, och manligt—förlåt!—nykvinntligt kraftfullt.

Margit Frank

Anton Blom:

Elie Wiesel og ansiktet i vinduet. J.W. Cappelens Forlag A.S. Oslo 1987. 237 s. ISBN 82-02-10747-4.

Författaren till denna bok är journalist anställd vid Norges radio och har 1978 publicerat en bok om judisk historia. Den nu utkomna bo-ken är en presentation av Elie Wiesel så att en levnadsteckning av fredspristagaren kombine-ras med utdrag ur hans skrifter. Författaren

framhåller själv att han helt ogenerat citerar ur Wiesels skrifter. I en källförteckning bakom i boken anges varifrån utdragen härstammar. De biografiska uppgifterna har han skaffat sig genom ett antal utförliga intervjuer med Wiesel. En inledning till boken har skrivits av professor Leo Eitinger. Den avslutas med Wiesels nobelprisföreläsning den 11.12. 1986 i Oslo återgiven i norsk översättning av Oskar Mendelsohn.

Fastän det inte är en fråga om en lärd eller vetenskaplig framställning, kan den vara mycket upplysande också för den som läst Wiesels romaner, t.ex., men missat en del av hans självbiografiska essäer. Recensenten hör till denna kategori och vill här redovisa för några nya insikter.

Hur är det egentligen med Wiesels födelsestad, Sighet i Transsylvanien—var det eller är det en ungersk eller rumänsk stad? Svaret på dessa frågor ger Blom på s. 15: 1) ungersk till 1918, därefter 2) rumänsk till 1940, 3) ungersk igen till 1945 för att 4) ännu en gång övergå till Rumänien. Detta betyder alltså, att Wiesel föddes i Rumänien, var ungrare när hans pass revs itu vid deportationen 1944, men måste resa till Rumänien, när han besökte sin forna hemstad på nytt år 1964.

Nära samband med ovanstående har Wiesels språk: i hemmet talades jiddish, i skolan rumänska som avlöstes av ungerska. Elie Wiesel lärde sig modern hebreiska, eftersom en invandring till den blivande judiska staten var ett allvarligt alternativ. Han talade också tyska enligt Blom (s. 118) vilket betyder att franska, som skulle bli hans huvudsakliga litterära medium, blev det sjätte språket han kom att lära sig, och engelskan, som blev det språk han mest skulle komma att tala, det sjunde!

Ett intressant avsnitt är också Wiesels re-

lation till Leo Eitinger. Denne var den läkare i arbetslägret Buna som assisterade när Wiesels fot opererades, höll patientens hand när denne svimmade i stället för att sövas och satt vid hans säng när han vaknade. Wiesel hade känt igen Eitinger som läkaren från "Natten", när han återsåg honom i Oslo 1966, men inte talat om det förrän tio år senare under ett symposium på Long Island (99-100). På denna punkt har Blom givetvis intervjuat även Leo Eitinger.

En annan mycket speciell relation är den mellan Wiesel och François Mauriac. Den kände fransk-katolske författaren blev intervjuad av den unge journalisten Wiesel och han bragte denne ur fattningen med sina ideliga hänvisningar till Jesus. När Wiesel fått nog och var på väg ut, kallade Mauriac honom tillbaka och bad honom berätta om sig och de andra judiska barnen i Auschwitz, uppmanade honom att skriva ned en fransk version i stället för den 800 sidors bok på jiddisch som Wiesel redan hunnit skriva och ge ut i Argentina! Mauriac kom sedermera att skriva förordet till "La Nuit" och ge sin egen version av deras första möte. Vänskapen med Mauriac bestod och resulterade bl.a. i en dialog avsedd att utges i bokform—som vi enligt Blom så småningom kan motse (s. 137-142).

Bloms bok kan även hjälpa läsaren t.ex. att placera in Wiesels viktigasre resor i rätt kronologi, att avgöra i vilka böcker och hur starkt de självbiografiska inslagen finns med osv. Därmed är också sagt, att den har en betydelse i interpretationen av Wiesels verk. Fredspristagaren får fastare konturer s.a.s., kommer oss närmare som människa och—växer.

Karl-Johan Illman